

2. ÜNİTE
KELAM İLMİNDE TEMEL MESELELER

ÜNİTEMİZE HAZIRLANALIM

1. Allah, insan ve âlem ilişkisi hakkında bilgi toplayarak arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. İnanç ile ilgili bilgilerinizi hangi kaynaklardan edindiğinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
3. Havass-ı selime, akl-ı selim ve haber-i sadık kavramlarını sözlükten araştırarak defterinize yazınız.
4. İslam dininde akıl-vahiy ilişkisini araştırarak arkadaşlarınızla tartışınız.

1. Varlık Meselesi

Kelam ilminin konusu ayet ve hadislerde açık bir biçimde ortaya konulmuş altı iman ilkesidir. Bu inanç ilkeleri üç başlıkta incelenir: Allah'a (c.c.) ve kadere imanı içeren ilahiyyat, peygamberler ve kitaplara imanı kapsayan nübüvvat; melekler ve ahirete ilişkin hususları ele alan sem'iyyat. Kelam ilminde bu ana konulara mesâil (temel meseleler) ya da makâsıd (amaçlar) adı verilir. Bu ana konular yanında onların anlaşılması ve açıklanmasına yardımcı olan varlık ve bilgi gibi konular da vardır ki bunlara da vesâil ya da mebâdi denir.

Kelamcıların varlık konusu ile ilgilenmelerinin en temel sebebi, "var olarak bilinen şeylerin aslında vehim ve zandan ibaret olduğu, dolayısıyla aslında gerçekliği olmayan, bir anlamda sanal bir dünyada yaşadığımız" şeklindeki iddialara karşı koymaktır. Bir Müslüman için inanılacak hususlar büyük ölçüde gaybe ait meselelerdir, bu da öncelikle içindeki her şeyle birlikte âlemin hakiki bir varlık olarak mevcudiyetini kabullenmeyi gerektirir.

Varlıkların gerçekten mevcut olduğu gösterildikten sonra, kelamcıları varlık konusu ile ilgilenmeye sevk eden ikinci gaye devreye girer. O da önce Allah (c.c.) ile âlem arasında var oluş tarzı açısından temel ayrımı ortaya koyabilmek, sonraki adımda da, ikincisinden hareketle birincinin varlığını ispata zemin hazırlamaktır. Bu hususlar ışığında kelamcılar, soyut bir kavram olan varlık (vücud) yerine daha ziyade var olan (mevcûd) üzerine fikir yürütmüşler ve varlıkları sınıflandırmışlardır. Onlara göre varlık, "varlığının bir başlangıç noktası olmaksızın diğer şeylerden önce mevcut olan ve yokluğu mümkün olmayan şey" anlamında "kadim / ezelî" ve bunun tam aksine "varlığının başlangıcı olan ve yoktan varlık sahasına çıkan şey" anlamında "hâdis / yaratılmış" olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Kelamın kadim - hâdis şeklindeki ikili varlık tasnifinde birincisi Allah Teâlâ ile O'nun sıfatlarını, ikincisi ise âlemi ifade eder.

T TARTIŞALIM

Hanefî fakihi ve Mâtürîdî kelamcısı olan Ebu Hafs Necmeddîn Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), sünni itikadı çok özlü biçimde ortaya koyduğu risalesi el-Akâidü'n-Nesefiyye'ye Sofistlerin görüşlerini reddeden şu cümlelerle giriş yapar:

Ehl-i hakk'a göre, sofistlerin iddia ettiğinin aksine varlıklar gerçekten mevcuttur ve bunlar hakkında ulaşılan bilgi de mümkün ve gerçektir. İnsanın bilgi edinme vasıtaları da üçtür: Sağlıklı duyu organları, doğru haber ve akl-ı selim. İlham ise ehl-i hakka göre bir şeyin gerçekliği ve doğruluğu hususunda bir bilgi kaynağı değildir.

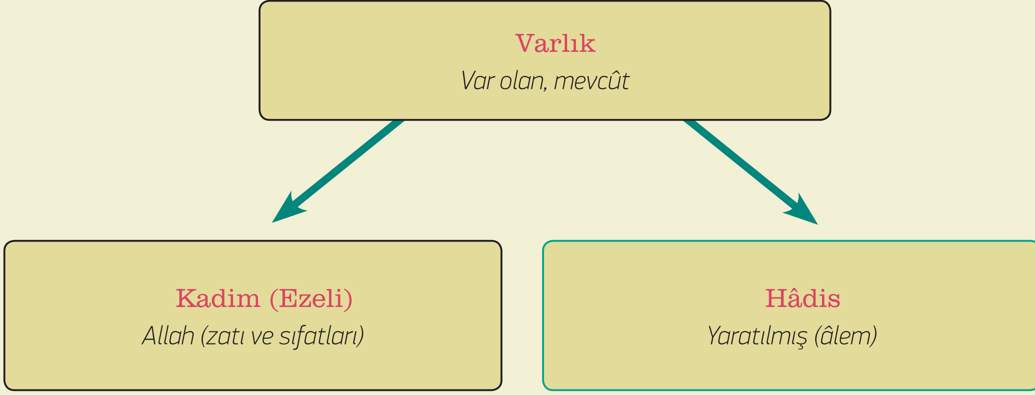
Nesefî, bir akaid metnine niçin varlıkların gerçekliği ve bilgi elde etmenin mümkün oluşunu ifade ederek başlamıştır? Metni de göz önünde bulundurarak tartışınız.

1.1. Allah-Âlem İlişkisi

Kur'an'da âleme ilişkin ayetlerde, özellikle onun bir düzen ve yasaya bağlı olarak işlediği belirtilir ve insanlardan bu yasaların araştırılması talep edilir.[1] Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gitmesinde aklı olanlar için ibretler olduğu;[2] gece, gündüz, Ay ve Güneş'in Allah'ın (c.c.) ayetleri (delilleri, göstergeleri) oldukları,[3] bunların da birer hikmet eseri olduğu vurgulanır. Yeryüzü ile gökyüzünün akıllara durgunluk veren yaratılışına, insanın ve diğer canlıların var edilişine dikkat çekilir;[4] bitkilerden, onların çeşitlerinden, renk, tat ve kokularının değişikliğinden söz edilir. Bunların aynı toprak üzerinde, aynı ortam ve aynı şartlarda yetişmiş oldukları hâlde farklı ürünler vermeleri Allah'ın (c.c.) varlığına delil teşkil eden işaretler olduğu dile getirilir.

1 bk. Furkân suresi, 2. ayet; Kamer suresi, 49. ayet; Rahmân suresi, 5-7. ayetler; Mülk suresi, 3. ayet.
2 bk. Âl-i İmrân suresi, 190. ayet.
3 bk. Fussilet suresi, 37. ayet.
4 bk. Câsiye suresi, 3-4. ayetler.

B BİLGİ KUTUSU

Âlemdeki varlıkların yaratılışı ile işleyişindeki eşsiz ahengi ve düzeni gören herkes, mükemmel bir yaratıcı fikrine ulaşabilecektir. Bu ahenk ve dengenin bozulması durumunda Allah (c.c.) dışında kimin böyle bir yaratma fiilini yeniden gerçekleştirebileceğinin düşünülmesi de Allah'a (c.c.) götüren bir yol olarak kavranabilir. Nitekim birçok ayette bu noktaya da vurgu vardır.[5] Kur'an insana bu gerçekleri görebilecek idrak kabiliyetleri (basâir) verildiğini[6], insanın ön yargılı, inatçı olmaması hâlinde bunları görebileceğini söyler.[7] Bütün bunlardan hareketle denilebilir ki Kur'an-ı Kerim âlemden bahsederken özellikle iki hususa vurgu yapmaktadır. Birincisi, içinde barındırdığı her şeyle birlikte bir bütün olarak âlemin yaratılmış olduğudur ki bu da mutlaka bir Yaratıcı varlığın var olmasını gerekli kılar. İkincisi ise duyularla algılayabildiğimiz âlemin, Yaratıcı'sının varlığına ulaştıran bir vasıta olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ buyurur ki: **"İnsanlara dış dünyada ve kendi varlıklarında ayetlerimizi (varlığımızın delillerini) göstereceğiz."**[8]

Kelamcıların âleme bakış ve değerlendirme biçimleri de Kur'an'ın belirlediği bu çerçeveye uygundur. Onlar âlemi "Allah ve sıfatları dışında kalan her şey (küllü mâ sivallâh/mâsivâ) olarak tanımlar. Âleme "âlem" isminin verilmesini de şöyle açıklar: Âlem, deliller yani işaretler demektir. Evrendeki bütün varlıklar Allah'ın (c.c.) varlığını gösterir. Kur'an'da **"...O'nun benzeri hiçbir şey yoktur..."**[9] ayetinde belirtildiği üzere âlemdeki hiçbir varlık Allah'a (c.c.) benzemez ve her varlık yaratılmış olmaları yönüyle Allah'ın (c.c.) varlığına bir delildir.

D DEĞERLENDİRELİM

Kur'an-ı Kerim'den En'âm suresi, 75-79. ayetlerin mealini okuyunuz. Burada Hz. İbrahim'in yıldızlara, güneşe ve aya tapınmanın yanlışlığı konusunda kavmiyle yaptığı tartışmayı düşününüz. Kavmini şirkten vazgeçirmek ve yalnızca Allah'a ibadet etmelerini sağlamak amacıyla verdiği mücadeleyi değerlendiriniz.

5 bk. Kıyâme suresi, 8-9. ayetler; İnsan suresi, 8-10. ayetler; Tekvîr suresi, 1-14. ayetler; İnfitâr suresi, 1-9. ayetler; İnşikâk suresi, 1-5. ayetler.
6 bk. En'âm suresi, 104. ayet.
7 bk. Müddessir suresi, 16. ayet.
8 Fussilet suresi, 53. ayet.
9 Şûrâ suresi, 11. ayet.

1.2. Madde

T BİLGİ KUTUSU

Büyük İslam âlimi ve Eş'arî kelamcı Gazzâlî der ki: "Biz âleme âlem, cisim, gök ve yer olarak bakmıyoruz, bilakis onu Allah'ın yarattığı bir varlık (sun'ullâh) olarak değerlendirmeye alıyoruz."

(Gazzâli, İtikadda Orta Yol, s. 17.)

Varlık ve madde sorunu felsefe ve kelamın ortak konusudur. Özellikle Erken Dönem Grek felsefesinde, âleme genel bir bakış vardır. Âlemin nasıl meydana geldiği sorusunun cevabı aranır. Dış dünyada görülen değişikliklerin ve dönüşümün arkasında temel bir kanun olup olmadığı, varlığı oluşturan ana maddenin ne olduğu sorusu sorulur ve bu soruya su, ateş, hava, toprak gibi cevaplar verilir. Eski Yunan filozoflarından Demokritos ise varlığın bölünemez en küçük yapıtaşları olan atomlardan oluştuğunu ileri sürmüştür. Varlığı sırf maddeye dayanarak açıklamanın yetersizliğini gören Eflatun, Aristo ve İbn Sînâ gibi filozoflar ise madde dışında varlığı "ide, form, ruh ve gaye" gibi kavramları da temel alarak açıklamaya çalışmışlardır.

Kelamcılar da Kur'an'ın ısrarla vurguladığı şekliyle Allah'tan (c.c.) ayrı ve farklı, aynı zamanda O'nun yaratma fiiliyle var olan bir âlem anlayışını ortaya koymaya çalışmışlardır. Onlara göre madde; sonlu ve sınırlı olan, her biri Allah (c.c.) tarafından yaratılmış bulunan, maddenin temelini teşkil eden atomlardan (başka bir deyişle cevher veya cüz) oluşur. Bu atomların hareket, renk, şekil, tat, koku vb. akla gelebilecek her türlü niteliği ise araz adını alır. Arazlar devamlılığı olan nitelikler olmayıp her an Allah (c.c.) tarafından yaratılırlar. Nitelikleri olmayan bir atom ve dolayısıyla madde düşünülemeyeceğinden atomlar ve bunların oluşturduğu maddenin de Allah (c.c.) tarafından yaratıldığı ve varlığını sürdürmek için mutlaka Allah'a (c.c.) muhtaç olduğu ortadadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim **"...O, her an bir yaratma hâlindedir..."**[10] ifadesiyle bu gerçeğe işaret etmektedir.

Görüldüğü üzere daha önceki kültürlerde de var olan atom teorisi kelamcılar elinde tamamen yeni bir renge büründürülmüş ve mekanik bir işleyiş fikrinden tamamen arındırılarak ısrarla yaratma olgusuna vurgu yapılmıştır. Bu durum, kelamcıların atom teorisini benimsemesinin tamamen dinî bir temele dayandığını göstermektedir. Onlar ne salt fizikçi ne de felsefecidirler. Gayeleri bir teori geliştirmek veya var olan teoriyi işleyerek farklı bir form kazandırmak değil, ulaştıkları verilerle dinî düşünceyi pekiştirmek ve akli bir izaha kavuşturmaktır.

1.3. Hayat

Âlemdeki varlıkları birbirinden ayıran temel özelliklerden birisi hayattır. Bitkiler, hayvanlar ve insanlar hayat sahibi iken toprak, taş ve madenler canlı değildir. Bu farklılık, insanların ilgi konusu olmuş, bilim gibi dinler de hayatın kaynağı hakkında açıklamada bulunmuşlardır. Tüm varlıkları madde ile açıklayan ve maddenin ötesinde, gözle görülmeyen bir manevî ögenin ya da ruhun varlığını inkâr eden materyalist (maddeci) anlayış, hayatın kaynağını da madde olarak göstermiştir.

Buna karşılık İslam, hayatın kaynağı ve sebebinin Allah Teâlâ olduğunu bildirmiştir. Kur'an-ı Kerim Yüce Allah'ı "kendisi için ölüm söz konusu olmayan, ezelî ve ebedî hayat sahibi, diri" anlamında Hayy[11] ve "hayat ve can veren" anlamında Muhyî[12] olarak niteler. Allah Teâlâ yağmur indirmek suretiyle ölü toprağı diriltip yeryüzünü bitkiyle donattığı gibi[13] cansız iken insana da can verip yaratılışını tamamlamıştır.[14] Hz. Âdem ve Hz. İsa'nın yaratılışında görüldüğü üzere insanın bedenini düzenlemiş ve ona ilâhî bir soluk vererek hayat sahibi kılmıştır.[15] Öldükten sonra insana yeniden hayat bahşedip diriltecek olan da O'dur.[16] Dolayısıyla, Hayy ve Muhyî isimleriyle can verme ve diriltme fiillerinin gerçek faili Yüce Allah'tır.

10 Rahmân suresi, 29. ayet.
11 bk. Bakara suresi, 255. ayet; Âl-i İmrân suresi, 2. ayet; Tâhâ suresi, 111. ayet.
12 bk. Rûm suresi, 50. ayet; Fussilet suresi, 39. ayet.
13 bk. Zuhruf suresi, 11. ayet; Kâf suresi, 11. ayet.
14 Buhârî, Bed'ü'l-halk, 6; Enbiyâ, 1; Kader, 1; Müslim, Kader, 1; Tirmizî, Kader, 4; Ebu Dâvûd, Sünnet, 16; İbn Mâce, Mukaddime, 10.
15 bk. Hicr suresi, 29. ayet; Secde suresi, 9. ayet; Sâd suresi, 72. ayet; Nisâ suresi, 171. ayet; Enbiyâ suresi, 91. ayet; Tahrîm suresi, 12. ayet.
16 bk. Hac suresi, 66. ayet.

D DEĞERLENDİRELİM

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) şu ifadelerini kelamın âleme yönelik ilgisi açısından değerlendiriniz:

Bilinsin ki geneli itibariyle kelamcılar, kâinat ve onda gerçekleşen hâllerden hareketle yaratıcı olan Allah'ın varlığı ve sıfatlarına ulaşmakta idiler. Onların kullandığı akıl yürütme biçimi çoğunlukla budur. Filozof ise söz konusu kâinatın bir parçası olan tabiî varlıkları fizik ilminde inceler. Ancak filozofun kâinata bakışı, kelamcının bakışından farklıdır. Filozof, hareketli veya durağan olması açısından cismi tetkik ederken, kelamcı Yaratıcı'ya (Allah'a) delil olması yönüyle onu inceler.

(İbn Haldûn, Mukaddime, C. 2, s. 1087)

1.4. İnsan

Yaratılmış varlıklar içerisinde melekler, cinler ve insanlar; akıl, idrak ve irade sahibi varlık kategorisini oluşturur. Melekler diğerleri gibi sorumlu olmakla birlikte Allah (c.c.) tarafından kendilerine verilen görevleri eksiksiz yerine getirmekle yükümlü varlıklardır. İnsan ise onlardan farklı olarak kendi iradesiyle düşünüp düşüncelerini eyleme dönüştürebilmekte ve bunların sonuçlarından sorumlu olmaktadır.

Kur'an'ın ifadesiyle Allah Teâlâ insanı en güzel bir yaratılışla yaratmıştır.[17] Göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten çekindiği emaneti yüklenmiştir.[18] İnsan yeryüzünün halifesi kılınmıştır.[19] İnsanın bu dünyadaki asli vazifesi Allah'a (c.c.) kulluk etmektir.[20] Bu sorumluluklarını yerine getirebilmesi için yeryüzü insanın yaşamına uygun bir şekilde düzenlenmiş ve tabiattaki her şey onun istifadesine sunulmuştur.[21] Aynı zamanda insana akıl ve irade verilmiştir. Ancak insan akıl ve iradesiyle iyilik yapabilme özellikleri yanında nankörlük ve acelecilik gibi özellikleri sebebiyle kötülüğe de yönelebilen bir varlıktır.[22]

D DEĞERLENDİRELİM

- ✓ Ahzab suresi, 72. ayet;
- ✓ İsra suresi, 11. ayet;
- ✓ Fussilet suresi, 49. ayet;
- ✓ Nisa suresi, 28. ayet;
- ✓ Zümer suresi, 49. ayet;
- ✓ Mearic suresi, 19. ayet.

Yukarıdaki ayetleri Kur'an-ı Kerim mealinden araştırınız. İnsan hakkında verilen bilgiler üzerinde düşünerek arkadaşlarınızla değerlendiriniz.

İnsan, Allah'ın (c.c.) yol göstermesi ve fıtratına koyduğu doğruyu bulma potansiyeliyle akıl ve iradesini iyilik yönünde kullandığında manevi açıdan yükselir, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşır. Şeytan ve heva gibi saptırıcıların yolundan giderek kötülüğü tercih etmesi durumunda ise yaptıklarının sonucunu hem dünyada hem de ahirette görür.

Kelamın insana ilişkin konulara değinmesinin gerekçesi işte bu noktada ortaya çıkar. Kelam bir yandan insana Allah'a (c.c.) karşı ahlaki sorumluluklarının temeli olan imanı tanımlayarak bunun ne şekilde sağlanacağı ve muhafaza edileceğini ortaya koyar. Öte yandan, başta varlığı olmak üzere kendisine sunulan tüm imkânların Allah (c.c.) tarafından sağlandığını gösterir.

17 bk. Tîn suresi 4. ayet; Teğâbün suresi, 3. ayet.
18 bk. Ahzâb suresi, 72. ayet.
19 bk. Bakara suresi, 30. ayet; En'âm suresi, 165. ayet; Fâtır suresi, 39. ayet.
20 bk. Zâriyât suresi, 56. ayet.
21 bk. Bakara suresi, 164. ayet; İbrahim suresi, 32-33. ayetler; Nahl suresi, 79. ayet; Hac suresi, 65. ayet.
22 bk. Sâd suresi, 71. ayet; Fâtır suresi, 1. ayet; Şems suresi, 8. ayet; İsrâ suresi, 11, 67. ayetler; Zuhruf suresi, 15. ayet; Abese suresi, 17. ayet; Enbiyâ suresi, 37. ayet; Nisâ suresi, 28. ayet.

B BİLGİ KUTUSU

Kur'an'a Göre İnsan

- ✓ İnsan en güzel şekilde yaratılmıştır.
- ✓ İnsan yeryüzünün halifesi kılınmıştır.
- ✓ İlâhi emaneti yüklenmiştir.
- ✓ Asli vazifesi Allah'a kulluk etmektir.
- ✓ Tabiattaki herşey onun istifadesine sunulmuştur.
- ✓ Akıl ve irade sahibidir.
- ✓ Kötülüğe de yönelebilen bir varlıktır.

Bu çerçeve içerisinde kelam, bir yönüyle insanın özgürlüğüne vurgu yaparak sorumluluğunun dayandığı zemini bildirirken,[23] diğer taraftan özgürlüğün mutlak ve sınırsız olmadığını, İnsanın Allah'ın (c.c.) mutlak kudret ve iradesi ile kuşatıldığını vurgular.[24] Aynı şekilde kelam özgürlük verilen insanın, Kur'an'ın ifadesiyle başıboş bırakılmadığını bildirerek[25] doğru ya da yanlış tercihleri sonucunda karşılaşacağı olumlu ya da olumsuz durumları tasvir eder. Bu şekilde Allah-insan ilişkisine dair sağlıklı bir zemin oluşturmaya çalışır.

2. Bilgi Meselesi

Kelamın bilgi konusuyla ilgilenmesi inanca ilişkin esasları temellendirme, açıklama ve savunma amacına yöneliktir. Çünkü gerek temel meseleler, yani mesâil üzerine söz söyleyebilmek gerekse bunlar üzerine konuşurken vasıta olarak kullanılacak hususları ortaya koyabilmek için önce bir şeyleri bilmenin mutlak anlamda mümkün olduğu ispatlanmalıdır. Kelamcılara göre, varlıkların gerçekten var olduğu reddedilmesi imkânsız bir temel ilke olarak ortaya çıkınca; insanın bu varlıklara dair bilgi sahibi olmasının mümkün olduğunu da zorunlu olarak kabul etmek gerekir.

Bilgi meselesinin kelamcılar tarafından ele alınması, bir yandan da onların konuları sistemli ve metodik biçimde ortaya koyma gayretlerinin tabiî sonucudur. Zira kelam, bir anlamda inanç esaslarının sistemleştirilmesidir. Sağlam ve eksiksiz bir sistemden söz edilecekse bunun bir bilgi temelinin yanı sıra kendine özgü bir metodunun olması da gereklidir. Zikredilen gerekçelerle bilgi konusunu ele alan ve öncelikle bilginin imkânı üzerinde duran kelamcılar, daha sonra bilgiyi tanımlamaya ve bilgi elde etme vasıtalarının neler olduğunu tespite yönelmişlerdir.

B BİLGİ KUTUSU

Kelamcılar, evrenin sanal ve bir yanılsamadan ibaret olduğu ve ayrıca varlıklar gerçekten var olmadığı için doğru bilgiye ulaşmanın da imkânsız olduğu iddiasını saçma bulur ve bunu oldukça ilginç farazî örneklerle ortaya koyar. Buna göre, varlıkların gerçekliğini ve bunlara dair bilgiye ulaşmanın mümkün oluşunu reddeden kimselere, varsayalım vurulduğu veya bir şekilde acı verildiğinde, onlar buna dair kendilerinde bir bilgi oluştuğunu ve bunu diğer insanlara bildirmelerinin mümkün olduğunu kabul etmek durumunda kalacaklardır. Çünkü bu durumdan şikâyet etmeleri, bir varlığı, bir vakıayı haber vermek anlamına gelir; bu da doğrudan doğruya hem vakıanın gerçek olmasını hem de onunla ilgili bir bilginin varlığını ortaya koymaktadır.

(Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi, s. 193.)

23 bk. Kehf suresi, 29.ayet.
24 bk. İnsan suresi, 30. ayet.
25 bk. Müminûn suresi, 115. ayet; Kıyâme suresi, 36. ayet.

2.1. Bilginin Tanımı

Kelamcılar bilgiyi "tereddüdün zihinde oluşturduğu belirsizliği ortadan kaldırarak kişiyi tatmin edecek tarzda, bir şeyi olduğu hâl üzere bilme", "kişiyi cahillik, şüphe ve zandan uzaklaştıran nitelik" gibi farklı biçimlerde tanımlamışlardır. Ancak onlar için esas önemli olan bilginin tanımından ziyade, bilginin çeşitleri, kaynakları ve bilgiye ulaşma vasıtalarının neler olduğudur.

Bilgi denildiğinde hem insanın elde etme imkânına sahip bulunduğu beşerî bilgi hem de Allah'ın (c.c.) sahip olduğu mutlak ve sınırsız bilgi (ilim) akla geldiği için, kelamcılar bilgiyi iki başlıkta değerlendirmişlerdir. Zira Allah'ın (c.c.) bilgisi, herhangi bir vasıtaya, duyulara, düşünmeye vs. ihtiyaç duymayan, ezelî ve ebedî, yokluğu düşünülemeyen, bütün bu özellikleriyle insanın bilgisinden tamamen farklı bir bilgidir ve buna "kadim bilgi" adı verilir. İnsana ait bilgi ise öğrenme ile sonradan meydana gelen "hâdis (yaratılmış) bilgi"dir. Bundan dolayı bilginin çeşitleri veya bilgi elde etme yollarından bahsederken insanın sahip olduğu bilgi üzerine konuşulduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

İnsanın bilgisi oluşumu açısından ikiye ayrılır. Birincisi, herhangi bir akıl yürütme veya delillendirmeye ihtiyaç duymadan, doğrudan doğruya zihinde oluşan bilgidir. Bu şekilde oluştuğu ve reddedilmesi de mümkün olmadığı için bu tür bilgiye zaruri (zorunlu) ya da bedihi (apaçık) bilgi denir. Gördüğümüz şeyin var olduğu, ateşin yakıcı olduğu bilgisi gibi duyularla elde ettiğimiz, birin ikinin yarısı olduğu gibi akılla ulaşılan ya da uzak bir ülkenin varlığı veya tarihteki bir olayın gerçekleştiği bilgisi gibi çok sayıda farklı kişi tarafından aktarılan (mütevatir) haber ile oluşan bilgilerin tamamı zorunlu bilgilerdir.

Ulaşılan veriler üzerine düşünerek, birtakım vasıtalara başvurarak ve delil getirerek oluşan bilgiye ise nazari (akıl yürütmeye dayalı) ya da istidlâlî (delillendirmeyle ulaşılan) bilgi adı verilir. Bu tür bilgiler sonradan edinilmiş bilgiler olduğu için bunlara kesbî veya iktisabî (kazanılmış) bilgi de denir.

B BİLGİ KUTUSU

Bedîhî ya da zorunlu bilginin Batı düşüncesindeki karşılığı a priori, nazarî ve istidlâlî bilginin karşılığı ise a posteriori bilgidir.

2.2. Bilginin Kaynakları

Kelamcıların geneli tarafından kabul edilen üç bilgi kaynağı vardır: Sağlam duyular (havass-ı selime), doğru haber (haber-i sadık) ve akıl (akl-ı selim). Kelamcı açısından duyu organları bir bilgi kaynağıdır. Çünkü öncelikle âlemin varlığı bir gerçeklik olarak kabul edildiğinde âlemin varlığını algılamanın ve âlemle ilgili ilk izlenim ve bilgileri edinmenin vasıtası olan duyuları da kabul etmek gerekir. Kur'an-ı Kerim'de duyu organlarına atıfta bulunan ayetler vardır ve bu ayetlerde görmek, işitmek, tatmak gibi duyuların önemine dikkat çekilir. **"Kuru yerlere suyu gönderip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yedikleri ekinleri çıkardığımızı görmezler mi?"**[26]; **"Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır; onu deneriz; bu yüzden, onun işitmesini ve görmesini sağlamışızdır."**[27]

B BİLGİ KUTUSU

- ✓ **Havass-ı selime:** Sağlam duyular.
- ✓ **Akl-ı selim:** Selim akıl.
- ✓ **Haber-i sadık:** Doğru haber

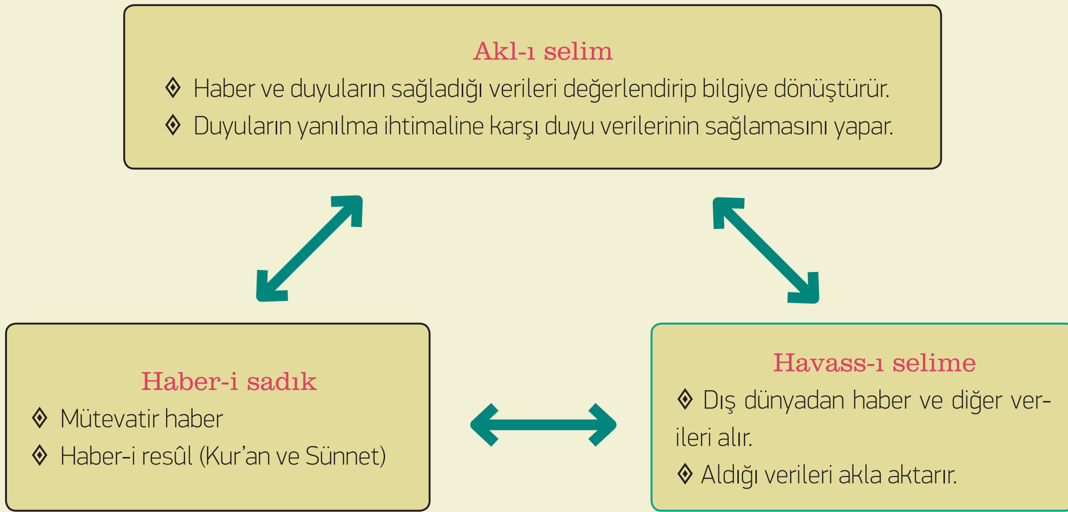
26 Secde suresi, 27. ayet.
27 İnsân suresi, 2. ayet.

Haberin bilgi kaynağı olarak kabulü de dinin ve bu bağlamda inanç esaslarının varlığı açısından gereklidir. Zira insana dinin ulaşması ve tebliğ edilmesi peygamberlerin verdiği haberler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Haber bilgi kaynağı olmazsa, peygamberlerin insanlara dinin esaslarını bildirmesi ve sonraki kuşaklara da bunların aktarılması temellendirilemez ve dinin varlığından söz etmek imkânsız hâle gelir.

Kelamcılara göre bu üç bilgi kaynağının her biri farklı bir saha ile ilgili bilgi vermektedir. Selim aklın ulaşabildiği bilgiyi duyular, selim duyuların temin ettiği bilgiyi ise selim akıl kazandıramaz. Ayrıca selim akıl da selim duyular da tek başına haberin verdiği bilgilere ulaşamazlar. Dolayısıyla bunların hiçbirinin terk edilmesi düşünülemez. Öte yandan, bunlar tamamen birbirinden bağımsız faaliyet gösteren vasıtalar da değildir. Dinin temellerini ortaya koyan haberdir ancak haberin insanlar tarafından alınması duyular vasıtasıyla olur. Haberle gelen veriler akılla değerlendirilir, akıl bunları sağlam bir zemine oturtur ve bunu yaparken de duyular aracılığıyla elde edilen bilgileri kullanır. Duyuların bazı dış etkenlerle yanılabilmesi ihtimali karşısında akıl hakem vazifesi görerek duyu idraklerinin sağlamasını yapar.

B BİLGİ KUTUSU

Bilgi Kaynaklarının İşleyiş Şeması

2.2.1. Akl-ı Selim

Selim akıl, kelamda insan için temel bilgi elde etme yollarından birisidir. Akıl düşünme, anlama ve kavrama gücü olarak tanımlanır. Selim akıl ise insanın doğru karar vermesini sağlayan, herhangi bir olumsuzluktan veya ortamın kötülüğünden etkilenmeyen, yaratılışındaki temizliği koruyan akla denir.

Allah Teâlâ'nın **"ancak bilenlerin akledebileceğini"**[28] belirtmesi, aklın delâlet ettiği gücü ve bilgiyi iyi kullanmadıkları için kâfirleri **"... Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler."**[29] gibi ifadelerle kınaması, aklın insan için bilgi edinmedeki önemli rolünü ortaya koyar.

28 Ankebut suresi, 43. ayet.
29 Bakara suresi, 171. ayet.

Her şeyden önce dinin temelini oluşturan iman meselesinde aklın işlevi göz ardı edilemez. İmanın gerçekleşmesi için kişinin kalben tasdik etmesi esastır. Ancak bu tasdike ve kalben benimsemeye insanı sevk edebilmek için önce ona birtakım bilgiler ulaşır ve ilk aşamada bunlar akılla değerlendirilir; ikinci aşamada, iman eden bir kimsenin ibadetler ve diğer dinî hükümlerle mükellef olması, bunlara muhatap kabul edilmesi için de sağlıklı işleyen bir akla sahip olması gereklidir. Nitekim Hz. Peygamber **"Üç kişiden kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır: erginlik çağına kadar çocuktan, iyileşinceye kadar akıl hastasından ve uyanıncaya kadar uyuyandan."**[30] buyurarak aklın önemi ve rolüne işaret etmiştir.

Bütün bunlara dayanarak kelamcılar, selim aklın büyük ölçüde hayır ve şerri, iyi ile kötüyü, güzel ve çirkini kavrayıp ayırt edebileceğini, insanın bu bilgisi ile yararına olanları tercihe yöneleceğini kabul etmişlerdir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki inanç esaslarını oluşturan temel konuların belirlenmesinde bilgi kaynağımız, doğru haber, yani vahiydir. İman edilecek hususlar içerisinde aklın doğrudan doğruya belirleyemeyeceği, varlığından haberdar olamayacağı veya ilk bakışta kavrayamayacağı, kendisini aşan şeyler de vardır. Bunun için kelamcıların büyük çoğunluğu, aklın yalnız başına, vahiyden bağımsız olarak dinî değerleri ve inanç esaslarını koyamayacağı, farz ve haram gibi hususları belirleyemeyeceği noktasında ittifak etmiştir. Vahyin belirlediği temel konuların algılanması, açıklanması ve ispatlanmasında ise aklın verileri devreye girer.

Kelamcılara göre dinin ortaya koyduğu hükümlerde akıl ve mantığa mutlak manada aykırı, asla kabul edilemeyecek şeyler yoktur; belki aklın ulaşamayacağı, bulup kavrayamayacağı şeyler olabilir. Din bunları ortaya koyar, akıl da benimser.

B BİLGİ KUTUSU

Dinin, özellikle ibadetlere ilişkin alanında aklın belirleyici rolünden bahsedilemez. Kulluğun yerine getirileceği fiillerin ne olduğu, şekli, sayısı, biçimi vb. hususlar tamamen vahiy tarafından belirlenir ve bildirilir. Akıl, ayet ve hadislerin belirlediği ilke ve hükümlerin hikmetlerini, nedenlerini ve gerekçelerini anlamaya aracı olabilir. Bazı şeyler akılla kavranamasa bile her hâlükârda Allah (c.c.) tarafından emredildiği için, emredildiği şekliyle yerine getirilir.

Hz. Ömer'in, bir haccında Hacerülesved'e yaklaşıp dokunarak öptükten sonra "Çok iyi bilirim ki sen zararı ve faydası olmayan bir taş parçasısın. Eğer Resûlullah sana dokunmamış ve seni öpmemiş olsaydı seni asla öpmezdim." demesi (Buhârî, Hac, 57, 60; Müslim, Hac, 249-250), Hz. Ali'nin "Eğer din sadece akılla olsaydı, ben mestin üstünü değil altını meshederdim; hâlbuki Resûlullah'ı üstünü meshederken gördüm." (Ebu Dâvûd, Taharet, 63) buyurması, aklın yetki ve belirleyicilik sınırlarını ortaya koyan örneklerdir.

2.2.2. Haber-i Sadık

Esasen vahyin, kelamcılar tarafından temel bilgi vasıtalarından birisi olarak görülen doğru haberin bir alt başlığı olarak değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Haberin bilgi kaynağı olma özelliği bilhassa vahye dayalı olan dinler için geçerlidir. Dinlerin temeli sadık habere dayanır. Peygamberlere melek aracılığıyla gelen, "vahiy" olarak adlandırılan bilgiler haberdir. Aynı şekilde peygamberin, kendisine gelen bu vahyi insanlara aktarması ve onların da diğer insanlara nakletmesi yine haber olarak değerlendirilir. Bu açıdan bakıldığında dinin esasları bütünüyle haber türü bir bilgidir. Ancak bu bilgi güvenilir bir melek aracılığıyla geldiği ve yine güvenilir bir kişi olan peygamber aracılığıyla insanlara duyurulduğu için gerçeğe uygun, doğru haberdir (haber-i sadık).

30 Buhârî, Hudûd, 22; Talâk, 11; Ebu Dâvûd, Hudûd, 17; Tirmizî, Hudûd, 1.

Dinin haber yoluyla tesis edilmesi, kelamcılar açısından haberin bilgi kaynağı olarak kabulünü zorunlu kılmaktadır. Kur'an'da insanın ibret alması için geçmiş milletlerden ilahi emirlere uyan ve uymayanların akıbetlerine dair haberlerin nakledilmesi ise haberin hakikate ulaşmada önemli rolü bulunduğunun delilidir. Öte yandan, haberin bilgi kaynağı oluşu, insanın tecrübelerinden hareketle de ortaya konulabilir. İnsanların konuştukları dillerin ancak nesilden nesile aktarılma ve haber yoluyla öğrenilebilmesi, gidip görme imkânı olmayan uzak beldeler ve insanlar, geçmişte yaşanan hadiseler hakkında bilginin ancak haber vasıtasıyla elde edilebilmesi; insanın kendi ismine, nesebine, hayatının idamesini sağlayacak gıda ve maişete dair bilgiyi ancak kendisine haber verilmekle edinebilmesi gibi tespitler bunun örnekleridir.[31] Bununla birlikte, kelamcılar haberin özü itibariyle doğru ve yanlış olma ihtimali bulunan bir bilgi kaynağı olduğunun farkındadırlar. Bu sebeple habere "doğru olma" şartını ekleyerek ancak doğru haberin (haber-i sadık) bilgi kaynağı olabileceğini ifade etmişlerdir. Doğru haber ise onlara göre gerçeğe (vakıaya, realiteye) uygun olan haber demektir ve iki kısma ayrılır:

Mütevatir Haber: Yalan üzerine birleşmelerini aklın imkânsız gördüğü bir topluluğun rivayet ettiği haberdir. Bu tanımdan hareketle bir haberin mütevatir niteliğini kazanabilmesi için öncelikle çok sayıda insan tarafından nakledilmesi, ikinci olarak da bu çok sayıda insanın bir araya gelip beraberce bir yalanı haber olarak nakletme imkânlarının bulunmaması gerektiği ortaya çıkar. Bu şartları taşıyan mütevatir haber ile meydana gelen bilgi, tıpkı duyu organlarının sağladığı bilgi gibi zorunluluk ve kesinlik ifade eder.

Peygamberden Gelen Haber: Peygamberin verdiği haber ya da bilgidir. Peygamberden gelen haber hem Kur´an ayetlerini hem de sünneti kapsamaktadır. Peygamber Efendimiz, Allah´ın (c.c.) gönderdiği vahyi sadık bir elçi olarak insanlara tebliğ etmiş ve aynı zamanda bizzat yaşayarak sünnetiyle de örnek olmuştur.

N NOT EDELİM

İslam'da vahiy de temel bilgi kaynaklarındandır ve haber-i sadık başlığı altında değerlendirilir. Kelam sisteminde duyular ve aklın yanında haber-i sadık adı verilen doğru haberler de bilgi kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Haber-i sadık kendi içinde peygamberlerin getirdiği haber ve mütevatir haber olarak ikiye ayrılır.

2.2.3. Havass-ı Selime

Duyu organları kelamcılar tarafından bilgi kaynakları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Onlara göre herhangi bir eksiklik ve kusuru bulunmayan duyularla elde edilen bilgiler; aklın, doğruluğuna apaçık hüküm verdiği zorunlu bilgilerdir. Çünkü insan bir şeyi gördüğü ilk anda kendisinde onun varlığına ve mahiyetine ilişkin bir bilgi oluşmaktadır, bu bilginin oluşması için bir akıl yürütme sürecine ihtiyaç yoktur. Salim duyular vasıtasıyla bu şekilde zorunlu bir bilgi oluştuğu için duyuların verdiği bilgi akıl yürütmeyle elde edilen bilgiye göre daha kesin ve bağlayıcı olarak değerlendirilmiştir.

Allah Teâlâ da duyulardan özellikle akli bilgiye ulaştıracak verileri temin eden işitme ve görmeye vurgu yaparak bunların verdiği bilgilerin inanca temel teşkil edeceğini ve inkârı imkânsız kıldığını belirtmektedir: **"Onlara, size vermediğimiz imkânlar vermiş ve kulaklar, gözler ve kalpler bahşetmiştik; ama Allah'ın ayetlerini bile bile inkâr ettikleri için kulakları, gözleri ve kalpleri onlara bir fayda sağlamadı ve alaya aldıkları şeyler onları kuşatıp yok ediverdi."**[32]; **"(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur."**[33]

31 Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi, s. 10-11; Teftâzânî, Kelam İlmi ve İslam Akâidi, s. 111.
32 Ahkâf suresi, 26. ayet.
33 Hacc suresi, 46. ayet.

2.3. İman-Bilgi İlişkisi

Kelamcıların bilgi konusuyla ilgilenmelerinin temel sebeplerinden birisi de imanla bilgi arasındaki doğrudan ilişkidir. İman özü itibariyle bilinçli bir tasdik, benimseme ve kabullenme eylemidir; bu anlamda kelamcılar da tasdik gerçekleşmeksizin soyut olarak bilmeyi imanla özdeşleştirmekten ısrarla kaçınmışlardır. Ancak tasdikin gerçekleşebilmesinin birinci adımı, kişide inanılacak hususlara dair bir bilginin mevcut olmasıdır. Yukarıda işaret edildiği üzere insan öncelikle dinin itikat sahasına ait değişmez ilkelerine dair bilgi sahibi olmalıdır ki bunlar üzerinde akıl yürütmek suretiyle nihaî noktada bilinçli bir yöneliş ve irade ile tasdik noktasına gelebilsin.

DİKKAT EDELİM

Tasdikin bulunmadığı soyut bilme, iman değildir. Mümin olmak için sadece bilmek yeterli olsaydı Yahudi ve Hristiyanların Hz. Peygamberi, şeytanın da Allah'ı bildiği için mümin olmaları gerekecekti. Bu ise Kur'an ayetlerine aykırıdır.

TARTIŞALIM

"De ki: 'Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu,ancak akıl sahipleri hakkıyla düşünür." (Zümer suresi, 9. ayet.)

Yukardaki ayetten hareketle iman ile bilgi arasında nasıl bir ilişki olduğunu arkadaşlarınzla tartışınız.

Kur'an-ı Kerim doğru bilginin değerini ısrarla vurgular: **"De ki: 'Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak akıl sahipleri hakkıyla düşünür."**[34] Cahillerden, hakikati bulmaya ve anlamaya çaba göstermeyenlerden yüz çevirmek[35] ve hakkında bilgi sahibi olunmayan bir şeyin peşine düşmemek gerektiğini[36] belirtir. Çünkü doğru ve yeterli bilgi insanı doğru bir imana ulaştıracaktır: **"Kulları içerisinde, ancak bilenler Allah'a karşı gereğince saygı ve korku hisseder."**[37] Buna karşılık akıl, duyu, haber gibi bilgi vasıtalarını gerektiği biçimde kullanmayıp bu sebeple imana ulaşamayanlar için kaçınılmaz son, cehennemdir: **"Ve derler ki: Ah keşke bize söylenenlere kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık!"**[38]

DİKKAT EDELİM

Aşağıdaki ayetlerde, müşrikler ve Ehl-i kitab'ın inanışlarının hangi açıdan eleştirildiğini düşünüp arkadaşlarınızla tartışınız.

- ✓ "Allah'a ortak koşanlar diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi, biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık."

  (En'âm suresi, 148. ayet.)

- ✓ "Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Hâlbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir."

  (Necm suresi, 23. ayet.)

- ✓ "(Ehl-i kitap), Yahudiler'den ve Hristiyanlar'dan başka hiçkimse cennete giremeyecek dediler. Bu onların kendi kuruntularıdır. Sen de ki: Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin."

  (Bakara suresi, 111. ayet.)

34 Zümer suresi, 9. ayet.
35 bk. A'râf suresi, 199. ayet.
36 bk. İsrâ suresi, 36. ayet.
37 Fâtır suresi, 28. ayet.
38 Mülk suresi, 10. ayet.

2.4. Akıl-Vahiy İlişkisi

Kelamcıların çoğunluğu, sağlıklı düşünebilen ve yaratılıştaki duruluğu bozulmamış anlamında "akl-ı selim" olarak niteledikleri aklın, kendi başına kalsa bile âlemin bir yaratıcısının var olduğu, Allah'ın fiil ve yaratmasında bir gaye ve nizamın bulunduğu gibi bilgilere ulaşabileceğini kabul eder. Ancak bütün bu yetkinliklerine rağmen, aklın din sahasında tek başına, vahiyden bağımsız olarak bir hüküm koyması, özellikle de bir inanç esasını belirlemesi mümkün değildir. Dolayısıyla vahiy ile akl-ı selimin birbiriyle irtibatlı ve bir anlamda karşılıklı olarak birbirine muhtaç olduğu söylenebilir.

Vahiy doğrudan doğruya akıl sahibi insanı muhatap aldığı için, mükellef olan kişi vahyin getirdiği bilgileri aklıyla almakta, vahiy tarafından ortaya konulan hükümlerin anlaşılması, yorumlanması, işlenmesi ve delillendirilmesi akılla gerçekleşmektedir. Diğer yandan, akıl yaratıcı olarak kavradığı ve varlığına ulaştığı varlığın isimlendirmesini, mahiyetini, kainat ve insanla nasıl bir ilişki ve irtibat hâlinde olduğunu bilemez. Ayrıca o, yaratıcıya karşı sorumluluklarının ne olduğunu ve bu sorumluluklarını ne şekilde yerine getireceğini ve en nihayet ona karşı şükür, minnet ve bağlılığını nasıl göstereceğini tek başına bilme imkânından yoksundur. Bütün bu hususlar akıl sahibi insana vahiy ve nakil (yani Kur'an ve sünnet) yoluyla bildirilmekte ve bu şekilde birer inanç esası hâline gelmektedir.

B BİLGİ KUTUSU

İslam'a göre akıl ile nakil arasında uyumluluk ilişkisi vardır. Sahih nakil ile selim akıl birbiriyle çelişmez. Çünkü sahih nakil de selim akıl da sonuç itibariyle Yüce Allah tarafından insanların hidayeti için vesile kılınan birer vasıta ve delildir. Bu ikisi arasında bir çelişki görülüyorsa ya naklin sahihliğinde bir sorun vardır ya da akıl, selim akıl değildir.

Kelamcılar, bu şekilde bir karşılıklı bağlılık ilişkisi içerisinde olan nakil ile selim aklın bildirdiği hususlar arasında çelişki olmayacağını vurgulamıştır. Çünkü selim akıl da vahiy ve nakil de sonuç itibariyle Allah Teâlâ'nın, insanların hidayetine vesile kıldığı birer vasıta ve delildir. Bundan dolayı aklın, bilgi sahibi olabileceği bir alanda ulaştığı hükümle vahyin getirdiği hüküm arasında görünürde bir çelişki ve çatışma olması durumunda ilk ihtimal aklın "selim" olmaması, yani sonradan, yukarıda belirtilen birtakım kusurlarla problemli hâle gelmiş olması ve doğru düşünme usullerini kullanmayıp nakille ulaşan bilgileri yanlış anlaması ve yorumlamasıdır. Kur'an'ın tamamının Allah'ın (c.c.) vahyi olduğu konusunda herhangi bir şüphe ve tereddüt olamayacağı için, ikinci ihtimal ise nakil yoluyla gelen bilginin sahih olmaması, yani hadis olarak nakledilen bir haberin aslında Hz. Peygamber'e ait olmayıp doğruluk ve kesinlik açısından şüpheli olmasıdır.

3. Delil

Kelime anlamı itibariyle delil; mürşid, rehber ve kılavuz anlamına gelir. Terim olarak ise, "doğru bir düşünceyle bakıldığı zaman, insanın sonuca ulaşmasını sağlayan şey" demektir.[39] "Kendisiyle başka bir şeyin de bilgisine ulaşılan şey" olarak da tanımlanmıştır. Kelam sisteminde deliller naklî ve akli olmak üzere iki başlıkta incelenir.

3.1. Naklî Deliller

Öncülleri, ayet ve hadislere dayanan delile naklî ya da dinî delil denir. Mesela "Allah'ın emrini terk eden asidir; her asi de cehennem ateşini hak etmiştir." cümleleri birer naklî delildir. Çünkü bu ifadeler **"Emrime asi mi oldun?"**[40] ve **"...Kim Allah ve Resûlü'ne karşı gelirse onun için cehennem ateşi vardır..."**[41] mealindeki Kur'an ayetlerine dayanmaktadır.

39 A. Saim Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi, ve Kelama Giriş, s.467.
40 Taha suresi, 93. ayet.
41 Enfal suresi, 13. ayet.

B BİLGİ KUTUSU

Kelamcılar itikadi meseleleri ele alıp değerlendirirken hem naklî delilleri hem de akli delilleri kullanmışlardır. Herhangi bir konuda naklî deliller söz konusu ise kelamcılar vahiy yoluyla gelen bu delilleri esas alırlar. Akli delilleri ise vahyin açıklanmasında, yorumlanmasında ve temellendirilmesinde kullanırlar.

Yukarıda ifade edildiği üzere, dinî delillerin inanç sahasında mutlak hüküm ifade etmeleri için hem varlığında şüphe olmaması hem de göstermek istediği mana açısından açık ve kesin olmaları gerekir. Bu özellikte olan deliller de muhkem ayetler ile muhkem-mütevatir hadislerdir. Ayetlerin tamamının Allah'ın (c.c.) vahyi olduğu hususunda şüphe yoktur ancak bir kısmı işaret ettiği manayı açık biçimde ortaya koymadığı ve yoruma açık olduğu için muhkem değildir. Hadislerin ise mütevatir olanları dışında kalanların, bizzat Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı şekliyle bize ulaştığı konusunda mutlak bir kesinlikten de bahsedilemez. Dolayısıyla müteşabih ayetler, mütevatir seviyesinde ama müteşabih olan hadisler ve mütevatir olmayan hadisler inanç konusunda tek başına itikat esaslarını belirlemede kesin delil olarak kullanılamaz. Sadece bunlara dayanarak bir inanç esası belirlenemez, bunlardan hareketle kişinin mümin ya da kâfir olduğuna hükmedilemez.

3.2. Akli Deliller

Öncülleri akla dayanan delile akli delil denir. Mesela "Âlem değişkendir, her değişken sonradan meydana gelmiştir." cümleleri birer akli delildir. Çünkü biz âlemin değişkenliğini ve böyle olanın sonradan meydana geldiğini, duyu organlarımızla veriler elde edip aklımızla idrak ederiz. Kesin olan akli delile burhân ve huccet adı da verilir.

Akli delillere dayanarak akıl yürütme (istidlâl) üç şekilde olur:

- ✓ Bütünden parçaya veya sebepten sonuca gidiş. Buna tümdengelim (ta'lîl, dedüksiyon) denir. "Bütün insanlar ölümlüdür. Ali de bir insandır. O hâlde Ali de ölümlüdür." çıkarımı gibi.
- ✓ Parçadan bütüne veya sonuçtan sebebe gidiş. Buna da tümevarım (istikrâ, endüksiyon) adı verilir. "Ali, Ahmet, Mehmet ölümlüdür. Ali, Ahmet, Mehmet birer insandır. O hâlde bütün insanlar ölümlüdür." çıkarımı gibi.
- ✓ Parçadan parçaya gidiş; iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak birisi hakkında verilen hükmü diğeri hakkında da vermek. Bu da kıyastır (temsîl, analoji). "Ali insandır. Ali ölümlüdür. Ahmet de insandır. O hâlde Ahmet de ölümlüdür." çıkarımı gibi.

Kelamcılar ele aldıkları meselelerde yerine göre hem naklî hem de akli delilleri kullanmışlardır. Naklî deliller olarak ayetler ve hadisler öne çıkarken akli delillerde tümdengelim, tümevarım ve kıyas yöntemlerine başvurmuşlardır. Varlık, bilgi gibi kelami konuların izahında kelamcılar bilimsel verilere, tecrübeye, deney ve gözleme de yer vermişlerdir.

B BİLGİ KUTUSU

İslam'da Dinî Hükümler Üç Başlıkta İncelenir

- ✓ **İtikadi Hükümler:** Akaid ve kelam ilimlerinin incelediği iman esasları ve inançla ilgili konulardır.
- ✓ **Amelî Hükümler:** Fıkıh ve İslam hukuku ilimlerinin incelediği ibadet ve muamelat konularıdır.
- ✓ **Ahlaki hükümler:** Ahlak ve tasavvuf ilimlerinin incelediği iyi ve kötü huylar, kalbî ve vicdani hükümlerle ilgili konulardır.

4. Hüküm

Hüküm, mantık ilmi ile dinde farklı biçimlerde tanımlanır. Mantıkta hüküm, bir şeyi tasdik veya inkâr etmek, iki kavram ve iki şey arasında "böyledir" veya "değildir" tarzında olumlu veya olumsuz bağlantı kurmak demektir.[42] Ayrıca kurulan bağlantının sonucuna ve bu sonucu kavramaya da hüküm denilir.

N NOT EDELİM

İtikadi Hükümlerin Özellikleri

- ✓ Kesinlik
- ✓ Açıklık
- ✓ Değişmezlik
- ✓ Bölünemezlik / Bütünlük

Dinde ise, akıllı ve ergenlik çağına gelmiş insanların, yani mükelleflerin fiil ve davranışları ile ilgili farz, vacip, sünnet, haram, mekruh gibi nitelemeler ortaya koyan dinî ve ilâhî hitaba hüküm adı verilir. Hükümler dayandığı kaynak açısından "dinî hükümler" ve "akli hükümler" olarak ikiye ayrılır ki bunların her ikisi de belirli yönleriyle kelam ilminin ilgi alanına girer.

4.1. Dinî Hükümler

Dinî hükümler (ahkâm-ı şer'iyye, ahkâm-ı ilâhiyye), ayet ve hadislerden çıkarılan hükümlerdir. Bu hükümler ya Allah'ın (c.c.) varlığı gibi doğrudan aklın kavrayacağı bir hüküm olabilir veya namazın farz oluşu gibi bilinmesi sadece vahiy ve nasla dinin bildirmesine bağlı olabilir. Dinin getirdiği bu hükümler üç başlık altında incelenir:

1- İtikadi Hükümler

İslam'ın inanca ilişkin yönünü oluşturan ve amel (pratik ve uygulama) ile ilgili olmayan hükümlerine itikadi hükümler denir. Bu hükümler, özünde âmentüde ifade edilen altı esası kapsar. Bunlar içerisinden, Allah'a (c.c.) ve peygamberlere iman gibi hususlarda akla dayalı açıklamalar ve ispatlar yapmak mümkündür; ahirete ve özellikle meleklere imana ilişkin konularda ise akli deliller aranmayarak sadece ayet ve hadislere başvurulur. Ancak bu gibi hususlar da aklın tamamen imkânsız göreceği şeyler değildir.

İtikadi hükümlerin birtakım şartları ve özellikleri vardır:

- ✓ İtikadi hükümlerin kat'î olması, yani kesin bilgi vermesi gerekir. Bu sebeple bir hükmün itikadi konularda başlı başına bir delil olabilmesi için ya Kur'an ayetine veya mütevatir hadise dayanması gerekir (kat'iyyet, kesinlik).
- ✓ İtikadi hükümlerin delil olabilmesi için ayetlerle mütevatir hadislerin ifade ettikleri anlam kesin olmalı, anlamı üzerinde fikir ayrılığı bulunmamalıdır (bedâhet, açıklık).
- ✓ İtikadi hükümler zamana, yere, fert ve toplumlara göre değişmez; daima sabit kalır. Bu sebeple bütün peygamberler iman esaslarında birleşmişlerdir. İlk peygamber Hz. Âdem'in (a.s) inancı ne ise, ondan sonra gelen peygamberlerin inancı da odur (değişmezlik).
- ✓ İtikadi hükümler bir bütün olup bölünme kabul etmezler. Yani bir kimse Allah'ın (c.c.) varlığına inanıp meleklerine inanmazsa veya peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmına inanmazsa iman etmiş olmaz (bölünmezlik).

Kur'an'dan tek bir kelimeyi veya ayetin hükmünü inkâr ederse İslam'dan çıkmış olur. İtikadi hükümlerle akaid ve kelam ilmi meşgul olur.

2- Amelî Hükümler

Yükümlülerin (mükellefler) yerine getirecekleri pratik işler ve görevler demek olan amelî hükümler ikiye ayrılır:

42 A. Saim Klavuz, Anahatlarıya İslam Akaidi ve Kelama Giriş, s. 457.

İbadetler: İnsan fikrini, ruhunu, iradesini terbiye eder. İbadetlerin ruhu ihlas ve samimiyettir. Yerine getirilişinde dünya menfaati gözetilmez, sırf Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanmak gaye edinilir. İbadetlerin kaynağı, Kitap, sünnet ve bu ikisine dayanan icma ve kıyastır. İbadetler sırf Allah (c.c.) hakkıdır, artmaz, eksilmez. Zamanın ve örfün değişmesiyle değişikliğe uğramaz.

Muamelât: İnsanlar arasındaki hukuki, beşerî ve sosyal ilişkileri düzenleyen hükümlerdir. Esasları Kur'an ve sünnette vardır. Muamelâtın ruhu adalettir. Muamelât ile ilgili konularda ictihad geçerlidir. Bu gibi hükümler - Kur'an ve sünnete aykırı olmamak kaydıyla - zaman, mekân, örf gibi durumların değişmesi hâlinde değişikliğe uğrayabilir. Amelî hükümleri fıkıh ve İslam hukuku ilmi konu edinir.

3- Ahlaki Hükümler

İnsanların kendi aralarında ve diğer varlıklarla olan ilişkilerini düzenleyen, terbiye kurallarını gösteren, nefsin eğitilmesine dayanan hükümlerdir. İslam ahlakına dair hükümler Kitap ve sünnette geniş olarak ele alınmıştır. Ahlakta "Allah'ın emrine saygı ve yaratıklarına merhamet" önemli bir esastır. Ahlaki hükümlere kalbî ve vicdani hükümler de denir. Bu hükümlerle ahlak ve tasavvuf ilmi meşgul olur.

İslam'ın koyduğu hükümler her ne kadar üç bölümde inceleniyor ve bizim onları yerine getirişimiz bakımından itikadi, amelî ve ahlaki diye üçe ayrılıyorsa da bir bakıma hepsi de itikadidir. Çünkü dinî bir hüküm hangi gruptan olursa olsun Kitap veya mütevatir sünnetle sabit olmuşsa ve anlamı üzerinde de ittifak varsa onun dinin bir parçası ve İslami bir hüküm olduğuna inanmak zorunludur. Bu bakımdan manası açık Kur'an ayetleri ve mütevatir hadislerle sabit olan bütün dinî hükümler, bir yönüyle itikadi sayılırlar. Mesela, adam öldürmek ve namaz kılmak amelî, gıybet etmek ise ahlaki bir olaydır. Ancak bunun yanı sıra adam öldürmenin ve gıybetin haram, namaz kılmanın farz olduğuna inanmak gereklidir ve bu bir itikadi hükümdür. Örneği biraz daha açarsak, bir kişi masum birini öldürmenin ya da gıybet yapmanın haram, namaz kılmanın farz olduğuna inanmazsa kâfir olur. Fakat haram olduğuna inanmasına rağmen adam öldürür veya gıybet ederse ya da farz olduğunu kabul etmekle birlikte çeşitli sebeplerle namaz kılmazsa imanını kaybetmez; günahkâr bir mümin kabul edilir.

4.2. Aklî Hükümler

Akıl, var oluş ve gerçekleşme ile ilgili olarak üç türlü hüküm verir: Vücûb (gereklilik ve zorunluluk), imkân (olabilirlik) ve imtinâ' (imkânsızlık). Buna göre, bir şeyin varlığı zorunlu olursa buna vâcib (zorunlu), varlığı ve yokluğu eşit derecede imkân dâhilinde olursa mümkin ya da câiz, yokluğu zorunlu, varlığı ve gerçekleşmesi imkânsız olursa mümteni (imkânsız) denir. Birincisinin örneği Allah'ın (c.c.) varlığı, ikincisinin örneği bütünüyle âlemin ve insanın varlığı, sonuncusunun örneği ise ikinci bir ilâhın varlığı ile parçanın bütünden büyük olmasıdır.

NOT EDELİM

Akli Hükümler Üç Başlıkta Ele Alınır

- ✓ **Vacip:** Aklen varlığı gerekli ve zorunlu olan.
- ✓ **Mümkin:** Aklen varlığı da yokluğu da eşit derecede imkân dâhilinde olan.
- ✓ **Mümteni:** Aklen varlığı ve gerçekleşmesi mümkün olmayan.

1- Vâcib

Varlığı zâtının gereği olan, var olmak için bir sebebe muhtaç olmayan, yokluğu düşünülemeyen varlık demektir. Yokluğu kabul etmemesi kendiliğinden ve zâtından dolayı olursa buna vâcib li-zâtihî (varlığı kendinden zorunlu) denir ki Allah'ın (c.c.) zâtı bunun örneğidir. Varlığının zorunlu oluşu ve yokluğu kabul etmemesi başka bir şeyden dolayı olursa buna da vâcib li-gayrihî (varlığı başkası sebebiyle zorunlu) adı verilir ki örneği, Allah'ın (c.c.) sıfatlarıdır.

Vâcib li-zâtihî şu özellikleri taşır:

- ✓ Vâcibin varlığından önce yokluk düşünülemez. Ne kadar geriye gidilirse gidilsin, vâcibin olmadığı bir an yoktur. Yani vâcib, ezelîdir. Sonradan meydana gelmiş değildir.
- ✓ Ezelî olan zâtın ebedî olması da zorunludur; vâcibin sonu yoktur. Ezelîlik, zorunlu olarak ebedî olmayı gerektirir. Vâcib varlık, varlığını başka bir sebebe ve varlığa borçlu olmadığı için, bu sebebin ortadan kalkması ile, vâcibin varlığının sona ermesi düşünülemez.
- ✓ Vâcib varlık, atomlardan, parçalardan, şekillerden meydana gelmiş, cisme ait diğer özellikleri taşıyan bileşik bir varlık değildir; mutlaktır.

Mümkin (Câiz)

Varlığı veya yokluğu zâtının gereği olmayan, var olmak için bir sebebe muhtaç olan, var olması da yok olması da eşit derecede imkân dâhilinde bulunan varlıktır. Allah (c.c.) dışında kalan tüm varlıklar mümkin varlıklardır. Mümkinin iki özelliği vardır:

a. Var olmak için bir sebebe muhtaçtır. Bu sebep (ya da var edici ve yaratıcı varlık), onun var olmasını yok olmasına tercih eder, onu yokluktan varlığa çıkarır.

b. Sebebinden önce veya sebebiyle aynı anda var olması düşünülemez. Bundan dolayı, sonradan meydana gelmiş ve yaratılmış varlıktır.

Mümteni

Muhâl ve müstahîl de denilen mümteni, yokluğu zâtının gereği ve zorunlu olan, dış dünyada varlığı düşünülemeyen, varlığı ve gerçekleşmesi imkânsız olan demektir. Mesela birbirine zıt iki şey aynı anda, aynı yerde bir arada bulunamaz, bir şey aynı anda hem siyah hem beyaz, hem hareketli hem hareketsiz olamaz; çünkü böyle bir şey imkânsızdır. Yaratıcının birden fazla olması, Allah'ın (c.c.) eksiklik sıfatlarıyla nitelenmesi de aklen imkânsızdır ve düşünülemez. Çünkü ilâh demek, her türlü yetkinlik niteliğine sahip ve her türlü eksiklikten uzak varlık demektir. Zorunlu olarak bu özellikleri taşımayan varlığa ilâh denilemeyeceği için, Allah'ın (c.c.) saydığımız niteliklerin zıddını taşıması imkânsızdır.

Allah'ın dışındaki insan ve tabiat gibi her şey mümkin varlıklardır.

OKUMA PARÇASI

VAHİY-AKIL İLİŞKİSİ

Vahiy, Yaratıcı Kudret'in genel olarak varlıklarla, özel olarak da insanlarla münasebet kurup onları belli tavır ve tutumlar takınmaya çağırdığı ilâhî bir faaliyettir. Elbette ki bu faaliyetin akılla ilişkisi vardır. Her ne kadar akıl duyguların ve insanın sosyal bir varlık olması sebebiyle dış faktörlerin etkisi altında kalabilirse de insanı diğer varlıklardan ayıran yegâne unsur olması sebebiyle vahye muhatap olma konusunda asıl görev onundur.

Hemen belirtelim ki vahiy insana hitap ederken hep aklı ve tecrübeyi hedef alır. Bunu, vahyin insanı düşünmeye sevk eden naslarında ve o yüce varlığın kudret belgelerini görerek mutlak gerçeği idrak etmesini istemesinde görmek mümkündür. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki vahiy ile akıl arasında mutlak bir irtibat söz konusudur. Çünkü ne akıl dinî konularda vahye ihtiyaç duymadan tek başına varlık gösterebilecek durumdadır ne de akıl olmadan vahyin bir önemi vardır. Kısacası, muhtevasının anlaşılmasında vahyin akla, şeriatin hükümlerini öğrenme ve uygulamada da aklın vahye ihtiyacı vardır. Ancak şurası muhakkak ki ihtiyaç konusunda akıl vahiyden önce gelmektedir ve vahiy akla bağlıdır. Çünkü ilâhî hitap, aklı muhatap almaktadır. Aklı olmayanın sorumluluğu da yoktur.

Kur'an vahyinin hemen hemen üçte birine yakın kısmı, insanın kendi nefsine, biyolojik yapısına, yer ve göklerde olup bitenlere, tarihî olaylara bakmasını, onların üzerinde düşünmesini isteyen ayetlerle doludur. Bütün bu sözü edilen ayetler körü körüne taklidi reddederek insanın aklıyla, muhakemesiyle karar vermesini istemektedir. Çünkü taklid, kolaycılığa kaçmak suretiyle düşünceyi terk edip başkalarına tâbi olmak demektir. Bu sebeple Kur'an, insanların körü körüne birbirlerinin izinden gitmelerini reddederek onların kendi bağımsız şahsiyetlerini oluşturabilmeleri için zemin hazırlamaktadır. Çünkü ferdî sorumluluk prensibini koyan Kur'an'ın kendisidir. Her ne kadar kişi, sosyal hayatta oynadığı rol itibariyle diğer insanlara karşı sorumlu olsa da mesele âhiret hayatı açısından ele alındığında, vahyin bütünlüğü içerisinde insanların tek tek Allah'a karşı sorumlu oldukları görülür.

Kur'an akla hitap ettiği gibi duyulara da hitap etmektedir. Çünkü Kur'an'a göre düşünme, duyu verilerine bağlıdır. Fakat Kur'an, akıl bulunmayınca duyuların bir değer taşımadığını da ayrıca ifade etmektedir. Çünkü duyuların sağladığı malzemeleri birleştirerek ortaya bir hüküm çıkaran, akıldır. İşte bilgi de zaten aklın ortaya koymuş olduğu bu hükümlerden ibarettir.

Kâinat birtakım hikmet, incelik ve delillerle dolu olarak yaratılmış ve bunlar, aklını kullanıp düşünerek anlaması ve bilmesi için insana sunulmuştur. Bunun sebebi de insana akıl ve duyuların verilmiş olmasıdır. Ancak insanın kavrayabildikleri yanında, idrak edemediği konular da vardır. Mesela, eşyanın gerisindeki sırlar, su ve nutfede gizli özellikler ve insanı insan yapan anlam, işitme, görme ve aklen kavramaya vasıta olan manaların işlevleri bilinse bile, duyuların mahiyet ve keyfiyeti, aynı zamanda aklın hakikati gibi konuları insanın bilmesi mümkün görünmemektedir. Bu yüzdendir ki Kur'an, insanın somuttan soyuta

geçmesini önermekte, bunun için de ondan, duyular önüne serilmiş maddî dünyayı ibret gözüyle seyretmesini istemektedir. Zira ancak bu sayede insan, hakikat ile dolaylı bir bağlantı kurabilme imkânını elde etmiş olacaktır. O bakımdan Kur'an, içinde yaşadığımız bu dünyanın, bir eğlence olsun diye yaratılmadığına dikkatlerimizi çekmektedir.

Kısacası hem akla hem de duyulara hitap eden vahiy, insandan, sadece kendisine sunulan eşyayı kavramaya çalışmasını ve sadece onların dış yüzlerine takılmayıp hakikatlerini de araştırmasını istemektedir.

Ancak burada şuna da işaret etmek gerekir ki vahiy nazarında bilgi edinme yollarından birisi olarak kabul edilen akıl, hassas bir terazi işlevi görebilir fakat kime ne kadar tartılacağının belirlenmesi için elinde bir listenin bulunması lazımdır. Bu listeyi akla verecek olan da vahiydir. Bu açıdan, akıl tek başına yapamaz. Ama vahiy de akılsız herhangi bir fonksiyon icra edemeyeceğinin pekâlâ farkındadır. Ancak o, hiçbir zaman aklı mutlak olarak ele alıp putlaştırmaktan yana değildir. Buna karşılık, aklı devre dışı bırakmak gibi bir niyeti de yoktur. Çünkü vahyin anlaşılması ve yorumlanmasında akla çok ihtiyaç vardır. Bu yüzden aklın vahiy nazarında önemi büyüktür.

(Muhsin Demirci, Vahiy Gerçeği, s. 69 - 77'den kısaltılarak alınmıştır.)

ÜNİTEMİZİ DEĞERLENDİRELİM

A Aşağıda verilen açık uçlu soruları cevaplayınız.

1- Kelamcıların âlemi konu edinmelerinin sebebini açıklayınız.

2- Kelamcılara göre doğru bilginin kaynakları nelerdir?

3- İnsanın bilgi edinme vasıtalarının karşılıklı olarak nasıl bir ilişki içinde olduğunu yazınız.

4- Bir inanç esası belirleyen ayet ve hadis hangi özellikleri taşımalıdır? yazınız.

B Aşağıdaki ifadelerden doğru olanların yanına (D), yanlış olanların yanına (Y) yazınız.

1- (.....) Allah'ın (c.c.) bilgisi kadim, insanın bilgisi ise hâdistir.

2- (.....) Vacip varlık, varlığı zorunlu olmayan ve yokluğu düşünülebilen varlık demektir.

3- (.....) İnsanlar arasındaki hukuki, beşerî ve sosyal ilişkileri düzenleyen hükümlere ukubat denir.

4- (.....) Kelamın kadim-hâdis şeklindeki ikili varlık tasnifinde birincisi; Allah Teâlâ ile O'nun sıfatlarını, ikincisi ise âlemi ifade eder.

C Aşağıda verilen çoktan seçmeli soruları cevaplayınız.

1- Kelamcılara göre aşağıdakilerden hangisi bilginin kaynağı değildir?

A. Havass-ı selime
B. İlham
C. Akl-ı selim
D. Vahiy
E. Haber-i sadık

2- Aşağıdakilerden hangisi itikadi hükümlerin özelliklerinden birisi değildir?

A. Değişmezlik
B. Bölünemezlik
C. Kesinlik
D. Tarihsellik
E. Açıklık

3- Kelam ilmi için, var olan bu âlemde bulunan her şey bir delil, bir işaret kabul edildiğinde, görünenden hareketle görünmeyenin varlığı ve fiilleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Kelam bu bilgiye ulaşırken aşağıdaki yöntemlerden hangisini kullanmaz?

A. Tümevarım
B. Temsil
C. Akıl yürütme
D. Tümdengelim
E. Rüya

4- Kelam açısından aklın bilgi kaynağı olması noktasında aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

A. Kişinin akıl sahibi olması, sorumlu olmasının temel dayanağıdır.
B. Akıl büyük ölçüde hayır ve şerri, iyi ile kötüyü, güzel ve çirkini kavrayıp ayırt edebilir.
C. Vesâil denilen inanç konularını temellendirme ve açıklamaya yönelik meselelerde akıl önemli bir bilgi kaynağıdır.
D. Akıl tek başına bir inanç esası belirleyebilir.
E. Vahyin bildirdiği hususlar akla mutlak manada aykırı ve onunla çelişik olamaz.

D Aşağıdaki cümlelerde verilen boşlukları uygun ifadelerle doldurunuz.

[kesin - naklî - vahiy - mümkin]

1- Kelam ilmine göre insanın bilgi kaynakları duyular, akıl ve .... den oluşur.

2- Akli hükümler vâcib, ... ve mümteni olmak üzere üç türlüdür.

3- Öncülleri, ayet ve hadislere dayanan delile .... ya da dinî delil denir.

4- Vahyin verdiği bilgi kelam ilmine göre .... dir.